१६-७-१९५९
समाज प्रबोधनची ग्रंथयोजना
सप्रेम सविनय नमस्कार,

कालच्या आपल्या चर्चेनंतर तुम्ही असे सुचवलेत की मी माझे म्हणणे लिहून काढावें. ते करण्यासाठी वाचन आणि वेळ दोन्हींची आवश्यकता आहे. पण एकूणच आपल्या पुस्तकांच्या योजनेसंबंधी माझ्या मनात बरेच दिवसांपासून असलेले विचार मांडण्याचा प्रयत्न करीत आहे.
गारगोटीस आपली चर्चा झाली त्यावेळी काका अत्रे यांनी हाऊसिंग सोसायटीचे उदाहरण देऊन विचारले होते की 'लोकशिक्षणाची व्यवस्था झाली पण आमच्या शिक्षणाची काही व्यवस्था अभिप्रेत आहे की नाही?" या प्रश्नाला उत्तर तेथल्या चर्चेत तर मिळाले नाहीच पण सूर असा दिसला की 'आम्ही ज्ञानी आहोतच. आमचे ज्ञान लोकांना देण्याचेच काम ते बाकी आहे, की प्रबोधन झालेच.' आपल्या सर्वच योजनेमागे ही वृत्ती राहील अशी आपल्या सर्वांच्या भूमिकेमुळे शंका मला पडली आहे. कालल्या चर्चेने हो शंका जास्त दृढच झाली. अशा वृत्तीने विधायक कार्य करण्यानें केवढा अनर्थ माजतो व माजत आहे हे तुम्हाला सांगायला नको. we do not seem to be assailed by doubts which assailed and continue to ******** on the last minds of this century both in the East and the West. All of them are democrats and humanists. गारगोटीस काय आणि कालच्या आपल्या चर्चेच्या वेळी काय, आजच्या समाजापुढे कांही गंभीर प्रश्न आहेत, आणि आमच्या जीवनदृष्टीत कांही उणे पडत आहे, आमचे प्रयत्न कोठेतरी वाट चुकत आहेत, याचें भान दिसले नाहीं.
युद्धाची समस्या, जाहिरातबाजीचा राजकारणातला प्रवेश, इंग्लंडचे आफ्रिकेतले धोरण, शीतयुद्ध, पाश्चिमात्त्य समाजांतील सामान्य माणसाची संभ्रमावस्था, the fact that more than half the patients in all the hospitals in USA are suffering from mental diseases - या सगळ्या गोटी "मामुली दोष" यांच्या सदरांत आम्ही बिनदिक्कत घालतो, त्यासंबंधी सगळे जण मिळून चिंतन करीत नाहीं, हे कशाचे लक्षण आहे? It seems our minds are equally closed and intolerant and smug as that of an orthodox Brahmin. ही बुद्धिवादी, विवेकी, वैज्ञानिक दृष्टि आहे असे मला वाटत नाहीं.
The things that we take for granted as being right for everyone because they seem to be right for ourselves are too many. या बाबतींत हि पुराणमतवादी ब्राह्मणांशी किंवा मार्क्सिस्टांशी आमची तुलना होऊ शकते. त्यांच्या श्रद्धा आणि आमच्या श्रद्धा वेगळ्या; त्यांनी उराशी वाढवलेले भ्रम आणि आम्ही बाळगलेले भ्रम वेगळे; त्यांचे तर्कट एका प्रकारचे तर आमचे निराळ्या प्रकारचे. पण मनाची ठेवण आणि दृष्टि सारखीच. आपलेंहि कोठे चुकत असेल, कांही उणें असेल, या शक्यतेवरील विश्वासांतून खरी सहिष्णुता आणि inquiring mind, नम्रता निर्माण होते to allow something to coexist is not toleration. माणसाच्या वैयक्तिक श्रद्धा किंवा निष्ठा उत्कट असाव्यात, त्यांच्याच आधारे त्यानें इतरांचे सापेक्ष मूल्यमापन करावें याला माझी हरकत नाही. पण त्यांतून दुसऱ्या श्रद्धा व विचार बाळगणाऱ्याबद्दल तुच्छता, कींव वाटू लागते व स्वतःसंबंधी अहंकार निर्माण होतो. त्यावेळी त्या उत्कटतेला चुकीचे वळत मिळत आहे असे मानले पाहिजे. अशी वृत्ति असलेल्या माणसाजवळ respect for an individual असू शकतो कां? गांधीवादी कार्यकत्यांबद्दल अनेकवेळां आपल्याला संताप येतो, त्याचें कारण ते स्वत:ला सर्वज्ञ समजून इतरांशी वागतात म्हणूनच ना? Are we not in the same boat as far as this scheme to “educate the people?” डॉक्टरानें रोग्याला प्रिस्क्रिप्शन लिहून द्यावे तसलाच हा प्रकार आहे. In that case the Doctor does not claim superiority except in one technical field. आम्ही सर्व जीवनाच्या बाबतीतच स्वतःकडे हा अधिकार घेतला आहे. लोकशाहीची गोष्ट आपण करतो, But what we are doing is granting certain

civil, economic, & political rights and methods of obtaining them to everyone. मानवी स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठा या गोष्टी याच्या पलिकडल्या आहेत. Are we really concerned with them? आम्ही ऐहिक आहोत असे तुम्ही काल म्हणालात. या ऐहिक जीवनाला एक वळण असावें यासाठी कांही मूल्यें तुम्ही ग्राह्य मानता. ही ग्राह्यता ठरविण्याची कसोटी "बुद्धि" असेंहि म्हटलें जातें. याशिवाय अधिक कशाचें sanction असण्याची आम्हाला आवश्यकता दिसत नाही असें प्रतिपादलें जातें. क्वचित असें म्हटलें जातें की माणसाच्या जीवशास्त्रीय घडणीतूनच हीं मूल्यें निर्माण होतात.
As Lippmann would say there is no “mandate of Heaven” to any of these propositions. माणसाच्या बुद्धींतूनच तुमचें तत्त्वज्ञान निष्पन्न झालें तसेंच इतरांचेंहि आहे. तुमचेंच खरे कशावरून? शेवटी ती एक श्रद्धा आहें असेंच तुम्हालाहि म्हणावें लागेल. आणि ईश्वराच्या अस्तित्वावरील श्रद्धा जितकी baseless तितकीच हीहि श्रद्धा.
दुसरें, ज्या बुद्धीने Good and evil, right and wrong यांत आधी फरक केला नाही ती raw बुद्धि माणसांच्या विकारांचीहि बटीक बनूं शकते, बनते असा अनुभव आहे. The distinction between right and wrong, good and evil can be made only according to certain values which is either a matter of faith or a kind of knowledge and understandig about the order omniscent in life and its purpose or evolution. This knowledge and understanding is neither a matter of intellectual prowess nor emotional intensity, as there are countless persons having one or both without having this knowledge or understanding. That seems to be a certain way of perception of life where the oneness of all life is realised by the whole human being - and not in compartments as a mere intellectual or emotional reality. To many, it comes as a flash, once seen and lost. Many might perceive it, get enriched by it, and yet, remain unconscious of what they have gone through. All artists have come across people who, though illiterate, not gifted with extraordinary sensibility seemed to have a way of life close to life, full of harmony, contentment and Joy. This seemed to them to depend on the way they responded to men, events and Nature. This perception is a mystic process in that it is primarily a non-rational process.
All human values seem to have their sanction in this perception of the unit of life experienced by a very few with awareness and throughout then life, experienced by many unconsciously at some moments.
If this interpretation is called untrue then it can be only a matter of faith,, as arbitrary as faith in God.
If it is said that biological make up of man and a fact of evolution is the sanction, then also an element of mystery is admitted.
That life should evolve with an ethical purpose is itself a mistery. Then this perceiving of the process of evolution in a moral sense, is that a part of life should be made free to choose, that these should emerge values which are a-biological, is not given all biologists but is again dependent upon a certain way of looking at life, a certain way of approaching it which is mystic, non-rational, in which all life is seen as one thing, bound by common values.

तुमच्या ऐहिकतेंत दुसरा एक मूलभूत दोष आहे. सगळी माणसें स्वभावानें सारखी असतात हें तुमचे गृहीत कृत्य असते. त्यामुळे आपल्याला जर कोणत्याही अमानवी (extra-human) sanction ची आवश्यकता वाटत नाहीं तर बाकीच्यांनाहि तशी आवश्यकता वाटण्याचे कारण नाहीं, आणि वाटत असेल तर ते अज्ञानामुळे आहे, अशा स्वरूपाची ही भूमिका आहे.
यावरील आक्षेप असे:
१. समाजात अनेक स्वभावाची माणसे असतात हा आपला सर्वांचा अनुभव. That a large majority of men seeks extra-human sanction in one way or other. Remore that sanction and you create an unstable human product which can be easily smaged by passions.
So what you call a "secular" approach may not be workable and some kind of non-rational, (essentially religions) approach may be needed because of difference in basic make-up of a majority of men as seen through history. This could be proved psychologically, biologically.
२. extra human sanction न शोधण्यात तुम्ही तुमची वैज्ञानिक दृष्टि सोडत असतां. You refuse to go to the roots of the problem saying that it is not necessary. If someone has to give such a reason for not pursuing scientific truth, तुम्ही त्याला काय म्हणाल?
Also you overlook the possibility that you do not need any other sanction except your own intellect might be due to the fortunate and privileged, (economically, socially and culturally position you occupy where you are not continuously or strongly assailed by insecurity, doubts- leading to a total loss of faith and an opportunist ethic. I would like to see what kind of intellectualized ethic we would evolve were all of us to face poverty, misfortune, exploitation, insecurity for the next twenty years. ज्याला रोज पोटभर जेवण मिळतें तो जेव्हा उपाशी माणसाला एक दिवस आपल्यातले काढून देतो तेव्हां त्याला कोणत्याच अ-मानवी श्रद्धेची आवश्यकता भासणार नाही कदाचित. पण वर्षानुवर्षे अर्धपोटीच राहण्याचे ज्यांचे नशिब ते उपाशी माणसाला खाऊ घालतात तेव्हां that hospitality & charity is seen as a extra-human sanction. तसें नसेल तर अमानुष जगात मानवी मूल्यांवर कसा व कां विश्वास ठेवावा या प्रश्नाला उत्तर नाहीं. To ask them to believe in their goodness as values which will bring him good after some generations is giving those values an extra human sanction alright. कारण त्याच्यापुरते तरी तें अधिष्ठान त्याच्या बुद्धीने त्याल मिळत नाही.
३. Nihilist भूमिकेला तुम्ही टाळू शकत नाही, theoritically तरी. हे नैतिक अराजक आम्ही थोडेच निर्माण केले आहे, असे म्हणून जबाबदारी डावलली जाते. पण तुम्ही ज्या पद्धतींचा, निकषांचा पुरस्कार करतां, त्यांत जर theoritically ही भूमिका शक्य असेल तर it is your responsibility to find out an answer for it. असो.

म्हणून मला वाटतें की आज ज्या वृत्तीने पुस्तकांचे planning चाललें आहे तें मुळांतच चुकीचें आहे. राजकीय पक्ष ज्याप्रमाणे आपले पक्षीय धोरण व भूमिका स्पष्ट करणारीं पुस्तकें काढतात तसेंच आपलें हे काम चाललें आहे. It is sort of laying down a line. धर्मशास्त्री जसा धर्मग्रंथाचा अधिकृत अर्थ देतात, व तोच एकमेव अर्थ आहे असे मनोमन मानतात तसे मानून आमचीं पुस्तकें लिहिली जाणार असली तर ते मला तरी अयोग्य वाटते.
म्हणून मी सुरुवातीपासूनच म्हणत होतो की एका व्यापक सामंजस्याच्या पार्श्वभूमीवर पण भिन्न भिन्न मतप्रवाह वैयक्तिक श्रद्धेनुसार, निष्ठेनुसार तत्त्वचर्चेच्या भूमिकेंवरून मांडणारी पुस्तकें असावीत. एक अधिकृत व दुसरा

"tolerated” अशी treatment असतां कामां नयें. लोकशाहीत धर्माला स्थान नाही असे मानणारा जसा एक प्रवाह, तसेच धर्मभावनेशिवाय लोकशाहीची धारणा होऊ शकत नाही अशी श्रद्धा असणारा एक प्रवाह. प्रत्येक विषयासंबंधी एका मानवनिष्ठ लोकांतहि अनेक विचारप्रवाह आहेत. ते सर्वच विचारप्रवाह लोकांसमोर आलें तरच खरे प्रबोधन होईल.

पण आपल्या भूमिकेच्या योग्यतेविषयी आणि सत्यतेविषयी आमची इतकी खात्री झालेली दिसतें कीं आमच्यापेक्षा भिन्न विचारप्रवाह चुकीचा, आंधळा असे गृहीत धरून चर्चेला सुरुवात होते. (नामजोशी काल म्हणाले तसे - it was good you insisted on your point, it helped us to clarify ourselves - हे consolation!) I quite see that your, the group's opinions, prejudices, inclinations will come to decide the rightness of an author, a manuscript, a viewpoint.

दुसरा परंपरेचा, भूतकालीन स्फूर्तीचा प्रश्न : एखाद्या अमेरिकन माणसाने वॉशिंग्टन, बेकर्सन यांची परंपरा invoke केली, ग्रीस-रोम यांच्या संस्कृतीतून स्फूर्ती घेतली तर ते गैर मानले जात नाही. पण संतांचे नाव घेतले की जातिव्यवस्थेचे हुकुमी argument निघतें. हें असें कां? what is wrong in invoking a tradition if you can separate good from the bad? कृत्रिमपणे एखाद्या लेखकानें तसे करावें असें नाहीं. पण परंपरेत चांगले पाहणाऱ्याला तितकाच respect तुम्ही दिला पाहिजे. युरोपात एक निकष, इथे दुसराच निकष असें कां?

ऐतिहासिक व समाजमान्यतेच्या दृष्टीने माणसे वर्तमानकालांत जितकी राहतात तितकी भूतकालांतहि राहतात. इंग्लंड, अमेरिका या देशांत आजवर घडलेल्या घटना - ज्यामधून लोकशाही निर्माण झाली - त्या घटनांचे origin त्यांच्या धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक भूतकालांत, परंपरेत, श्रद्धेत आहे. किंबहुना it is the past, in the form of customs, traditions, beliefs that made it possible for them to react to situations differently than some other nation. Democracy, for them, was definitely not a dislinking from the past. It was working of the past to rectify the present. It may be putting new wines in old bottles but then, sociologically and psychologically, the old bottles are as much needed as the new wines. Stagnation is death, but imitation is death also.

श्रद्धेचा प्रश्न : Democratic values will at least take a few generations to be realised in the life of the common man. स्वातंत्र्यावरील अनेक बंधने, विषमता, दारिद्र्य या परिस्थितीत राहणाऱ्या लोकांनी लोकशाही जीवनदृष्टीय निष्ठा ठेवावी असे म्हणायचे असेल तर त्या निष्ठेला धर्मश्रद्धेचे स्वरूप यायला हवें. नाहीतर तुमचे तत्त्वज्ञान आणि तुमची कृति यांतल्या विसंगतीने लोकशाहीवरील त्यांची श्रद्धा उडून जाईल. भारतात हा धोका अधिक. इंग्लंडमध्ये हे झाले नाही याचे एक कारण त्यांचे सुदैव व दुसरे परंपरेला धरून गोष्टी घडल्या; abstract तत्त्वज्ञानाच्या आधारें नाहीं. अमेरिकेतहि परंपरेंमुळेच हीं मूल्ये टिकून राहिली. तुमची श्रद्धा नसेल तर लोकांत श्रद्धा कशी निर्माण करणार? except by skillful deception? That is why faith must inform our book not mere intellectual exposition of what democracy means. For that, there are textbooks - and will be more in the future.

शेवटचा माझा मुद्दा असा Are we really concerned that every man must be free and equal? अमेरिका, इंग्लंड - किंवा अन्य कोणतेहि राष्ट्र घ्या. शहरांत राहणारा व खेड्यात राहणारा, श्रमाने जगणारा व बुद्धिजीवी, तंत्रज्ञ व साधा माणूस, विद्वान, बहुश्रुत, social type a साध्या मनाची माणसे - are they valued really equally?

Can there be real equality, freedom and respect without love? And a valuing of human qualities above one’s intellectual, social and emotional “capacities”?

आमच्या तत्त्वचर्चेत प्रेम आहे की विद्वत्ता? हे प्रबोधन आम्हाला, at what point does it affect? It is like the question a Southern White asks in America : "would you marry your daughter to a Negro?"

तुमच्याच टिळक चरित्रांत आहे. एका गृहस्थांनी कॉंग्रेसच्या सभागृहाच्या दाराशी शेतकऱ्याचा पुतळा आणून उभा केला. त्यानें खळबळ उडाली. अज्ञात, दरिद्री, साध्या-भोळ्या, श्रद्धाळू, कष्टानें वांकलेला, भुकेल्या आदिवासी माणसाचे काय? Does my book on democracy bring him hope in his life? How does he gain his freedom and equality against the forces that sit on him? When will he be treated with respect as a human fellow being with his ignorance, superstition, poverty, backwardness? Or must he become like myself before respect will be shown to him?